

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
КАТЕДРА “ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА КУЛТУРАТА”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Илия Димитров Мечков

Участие на българите във формиране
на културни общности в Източна Европа V-X в.
(Фактори и аспекти на културната динамика)

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертация за присъждане на образователната
и научна степен “доктор”

Научен ръководител:

доц. д-р Маргарита Ваклинова

Рецензенти: доц. д-р Цветелин Степанов

проф. д.и.н. Станислав Станилов

София 2013

Дисертационният труд се състои от увод, четири глави, заключение, седем таблици и съдържа общо 233 страници.

Защитата ще се проведе на.....IV. 2013г. от..... ч.

В .....

Съдържание

Защо ще говорим за “българите”. (Актуалност на темата и необходимост от нейното разработване).....	4
Глава I. Българите в източноевропейската среда на разпространение на номадски култури през епохата на Великото преселение на народите (V–VII в.).....	7
Глава II. Участие на българите във формирането на локални културни и политически общности през V–VII в.....	18
Глава III. Българите в източноевропейската среда на разпространение на номадски и седентарни култури през епохата на Хазарския свят (VIII–X в.).....	24
Глава IV. Участие на българите във формирането на локални културни и политически общности през VIII–X в.....	35
Заключение.....	38
Приноси на дисертационния труд.....	40
Публикации, свързани с темата на дисертацията.....	42

Актуалност на темата и необходимост от нейното разработване

Досега не е правено монографично изследване от един автор на проблема за присъствието на българите в Източна Европа от V до X в., в което, от една страна, българите да са централен обект на изучаване, но от друга - да е взета под внимание историята на всички останали не-български групи, които са имали отношения с тях. Периодът от V до X в. е времето, в което може да се говори за българи (в изследването равнозначно на прабългари), за тяхната поява и разпространение, в резултат на което на две места – на Балканския полуостров и на Средна Волга - те участват във формирането на нови средновековни народи вследствие на водещото им място в организиране на държавни образувания. Досега не е обръщано цялостно внимание на обкръжението, контактите, взаимодействията със съседите и със средата на отделните български групи в Източна Европа. Това е условието за познаване на културата на българите и историческото им присъствие като цяло извън това, което знаем за Българското ханство на Дунав.

Така може да се определи нуждата от изследването и неговата основна цел. За нейното постигане е необходимо да се изпълнят следните основни задачи:

- Да се събере и анализира наличната информация от писмените и археологическите източници.

- Да се предложи и защити адекватна време-пространствена рамка на епохи, периоди и области с оглед изучаването историята на отделни български групи.

- Да се проследи историческото развитие на Северозападното Прикаспие, Източно и Западно Приазовие и Крим през V-VII в. и Източното Приазовие, Крим и района на Волжко-камското сливане през VIII-X в.

- Да бъде изяснена ролята на големите номадски “Паксове” (Империи) на хуни, авари, тюрки, хазари за местните общности.

- Да се формулират регионалните и общите фактори на културната среда.

- Да се направи опит да бъде определено мястото на българските групи в регионалните културни и политически общности.

- Да бъдат сравнени отделните български присъствия с оглед на установяване на общото и различното в тяхната култура и на формирането на техния политически опит.

В увода са изяснени териториалният и хронологичен обхват на изследването, систематизиран в две таблици, основните използвани понятия, като “Източна Европа”, “културна общност”, епоха на “Великото преселение на народите”, епоха на “Хазарския свят”, “българи” и др. Направен е преглед на основните изследвания на руски, български и английски език. Най-общо са изложени изследователските подходи и постижения на М. Артамонов, Л. Гумильов, С. Плетньова, Д. Ил. Димитров, Р. Рашев, И. Зимони, В. Фльоров, Ц. Степанов и др. Посочени са някои от дискуссионните теми, свързани с изучаването на българите и други степни групи, на степна Източна Европа от V-X в. като цяло, на отделни нейни области, проблеми и паметници. Използваните специфични исторически методи в изследването са историко-реконструктивният, историко-типологичният и историко-сравнителният.

**Глава I. Българите в източноевропейската среда на
разпространение на номадски култури през епохата
на Великото преселение на народите
(V–VII в.)**

**I.1. Параметри на културната среда. Общи процеси
на формиране на културни специфики**

Обърнато е внимание на природните и историческите особености на източноевропейското степно пространство през епохата на Великото преселение на народите (ВПН). Географските граници на степния пояс са и културни граници за степното население. Традиционният модел на номадиране се характеризира със зимовища в крайбрежните зони и летен номадски цикъл нагоре по течението на реките. Изясняването на вътрешните граници между трите разглеждани области на източноевропейското степно пространство – Северозападно Прикаспие, Източно Приазовие, Северно Приазовие и Черноморие, на основните им характеристики с оглед на природната среда и на сведенията за историческо обитаване са необходима основа за очертаване на различните модели на взаимодействие на степните групи помежду им и с

околните горски и планински народи за всяка от областите. Специално място е отделено на южната граница на степното пространство по крайбрежието и Северен Кавказ и на възможностите за контакти, осъществявани с представителите на уседналите култури в лицето на Византийската империя, задкавказките християнски държави и Сасанидски Иран. Южната степна периферия, където се концентрират групи със степен произход, които развиват седентарни черти и влизат във взаимодействия с Юга, е представена с понятието Контактна зона.

В отношенията между степните и уседналите общества водещо място имат търговията, военното противопоставяне и сътрудничество (наемничество и съюзни отношения). За варварския свят и конкретно за геополитическата обстановка на степна Източна Европа през Ранното Средновековие важно значение има големият военен и културен сблъсък на епохата между Византия и Сасанидски Иран. Първите каганати – Тюркски (I Тюркски и Западнотюркски) и I Аварски - оказват влияние на културата на степното население в Източна Европа в нейните държавно-творчески (идеологически и организационни) аспекти.

1.2. Възможности на изворовата база

Познаваема ли е историческата действителност по достигналите до нас археологически свидетелства? Многобройни са проблемите пред археологическите проучвания и пред възможностите за интерпретация на резултатите от тях. Представени са паметниците и проучванията на степна Източна Европа от периода на Великото преселение на народите. Включени са гробовете от “хунско време”, от група „Животно”, от сивашовски тип (Волжка, Донска, Кубанска, Кримска и Днепърска групи), находки от перешчепински тип, пенковската култура от горскостепната зона на р. Днепър, паметниците от соколовския кръг на Долен Дон, паметниците от новинковски тип на Средна Волга. Приемат се заключенията на Р. Рашев паметниците от сивашовски тип да се свържат с населението на Велика България (VII в.), находките от перешчепински тип - с аристокрацията на тази първа известна българска държава, пенковската култура – с племето анти, вероятни български съюзници, а соколовският етнокултурен кръг - с военизираните групи на ранния Хазарски каганат. Резюмирани са проучванията на следите от номадски станове по бреговете на Азовско море, на археологическата култура на Приморски

Дагестан, включваща обитавани градища и некрополи като Горен Чирюрт и на некрополите по Североизточното черноморско крайбрежие като Абрау-Дюрсо, Борисово и др.

От една страна, може да се приеме, че характерът на писмените извори е едностранчив, спорадичен и външен за разглежданото пространство. От друга страна, има достатъчно основания да се смята, че в изворите са предадени най-значимите събития, диктували отношенията между степните обитатели и юга. Тези събития са предимно от военен характер, а най-изтъкнатите степни участници през епохата проявяват активност в южната степна периферия, където са “видими” за наблюдателите от юг.

В използваната информация са включени основните средновековни автори с техните съчинения, представители на византийската, латинската, арменската, юдейската и арабо-персийската средновековни традиции. Съмнителна историографска стойност за историята на българите до края на VI в. имат съответни пасажии от хрониката на Михаил Сирийски и домашния дунавско-български паметник от VIII в. “Именник на българските князе”.

1.3. Времени и географски разграничения

Времеви разграничения се определят по писмените сведения за големите военно-политически сътресения и промени в степна Източна Европа. Основните събития, които очертават разглежданата епоха са хунското нашествие на запад от р. Дон през третата четвърт на IV в. и разпадът на Велика България, след което, през третата четвърт на VII в., по-голямата част от източноевропейската степна територия е включена в границите на хазарската държава. Този голям времеви отрязък е разделен на два периода с граница - средата на VI в., свързана с последователните аварско (558 г.) и тюркско нашествие (567 г.) Посочените значими събития в степния коридор се свързват с промени, обхванали цялостно източноевропейската степна територия, които намират специфични локални изражения.

Тези периоди, от своя страна, са разделени от още две големи промени в Източна Европа. Първата е разпадът на държавата на Атила в Средна Европа и завръщането на част от хуните в Северното Черноморие (след 454 г.), съвпаднал с преселването от изток на сарагури, огури и оногури (463 г.) и последван от залеза на местните хунски формации към края на V в. През последните две

десетилетия на V в. българите излизат на историческата сцена в качеството си на голяма и силна група, подвизаваща се на Балканите. Втората значителна промяна е отслабването и отдръпването на степните империи на авари и тюрки (приблизително към 630 г.) и възникването в Източна Европа на независимите държавни образувания на българи и на хазари. Тези синхронни регионални събития, между които трудно личи пряка взаимосвързаност, отразяват общи за източноевропейското степно пространство политически тенденции.

На посочените периоди съответстват някои основни хронологични хоризонти, откривани в археологическите доказателства. В края на IV в. се наблюдава смяна на археологическите култури, ознаменувана с появата на хунския полихромен стил. Към началото на VII в. се отнася появата на коланните и ремъчни апликации в хералдичен стил, които са единственият масов датиращ материал. Първият етап на перешчепинския тип паметници, означен като перешчепинска хронологична група, съвпада с историческото съществуване на Велика България, което може да бъде датирано между 626 г. и средата на VII в. След средата на VII в. настъпва вълна на културни трансформации в Източна и Средна Европа,

израз на която е и появата на средноаварския период (670—710 г.) по И. Гавритухин. Тези промени се свързват с миграции на български и други групи население на Велика България и с хазарската експанзия.

На горната хронологична граница не може да се открие пълно съвпадение между писмени и археологически източници. Късният, втори етап на перещепинския тип паметници, означен като възнесенски хоризонт, има горна граница до първата третина на VIII в. Този факт е тълкуван в полза на оставането на част от наследниците на аристокрацията на Велика България на място и включването им в хазарското политическо пространство (по Ст. Станилов). В такъв смисъл може да бъде тълкуван и инвентарът на най-ранните гробни находки от соколовския кръг от Долен Дон. Кубанската група на сивашовския тип паметници има горна граница до края на VIII в., което съвпада със сведенията за включване на български групи към ранния Хазарски каганат.

Писмените сведения не могат винаги да бъдат точно датирани. Някои появи и изчезвания на субекти се поставят в приблизителни рамки “ante quem” и “post quem”. Първата поява на българи, хазари и хуни, ако се

вярва на арменските писмени извори, е по-рано от края на IV в. Това наблюдение е възможно да се обясни с действия на военни контингенти на тези народи от Северен Кавказ преди началото на хунската експанзия.

Не винаги е възможна локализацията на отделни събития, племенни и политически субекти. Писмените източници често пъти дават неопределени, общи местообитавания като „на север от Кавказ/ Дербент/ Понта”, “около Меотида”, „в хунските/ скитските предели”... При опитите за локализация на някои групи, като например оногури, се създава впечатление за засичане на движението им в различни географски и времеви сектори, което не е изненадващо като се има предвид характера на епохата.

Обсъден е въпросът за локализацията на племената според описанията на Северното Черноморие на Йордан и Прокопий Кесарийски от средата на VI в. Единственото общо място между тези два независими един от друг източника е присъствието на племето анти. Възприет е опитът на А. Бурмов за тяхното съчетаване.

1.4. Въпроси на колективната идентификация

Етническата идентификация по археологически данни е невъзможна поради широкото разпространение на едни и същи белези в ареали, където съгласно писмените източници са обитавали различни групи. Измененията в археологическите следи могат да се тълкуват като свидетелство за етнически смешения, за общи моди, за социални промени и др. Разгледан е въпросът за смяната на археологическите култури и за приемствеността между тях, като се започне още с прехода между късносарматския период и хунското време.

Предлаганите досега решения на въпросите на етническата идентификация по археологически данни са различни. Ред слаби страни имат териториалният и ретроспективният подходи.

Възприета е консервативната изследователска позиция за български групи да се признават само съобщените сигурни български названия, а за появата и изчезването на различни степни групи в Източна Европа да се съди от присъствието на техните названия в писмените източници. В границите на много широката дискусия по тълкуването на известните названия има и приемливи и необосновани възможности.

Практиката на разпространение на названията сред степните обитатели е динамична и разнообразна. Направени са разграничения между общо (на етнос) и частно (на род, племе) название, между самоназвание и назоваване отвън. Някои употреби на названията „хуни“ и „скити“ са с обобщаващо значение за степни народи. Специално внимание е обърнато на двусъставните названия, сред които има много български.

Отдавна е направен изводът от учени като В. Бешевлиев, че названията вхндур (-булгар) (Моисей Хоренски IV в.), уногондури-българи (Теофан - IX в.), уногундури (Никифор - IX в.), оногхонтор-блкар („Нов списък към Арменска география” - VII в.), в-н-н-тр („Писмо на кагана Йосиф” - X в.) и оногундури (Константин Багренородни – X в.), отнасящи се за VII в., са идентични. Не издържа критика схващането на В. Златарски, че Аспаруховата група е идентична на уногондури-българи. Сведенията на хазарския каган Йосиф и на византийския император Константин Багрянородни, описващи с това название дошлата на Дунав Аспарухова група, е възможно да са имали предвид не конкретното племенно название, а политонима на населението на Велика България. Авторите вероятно са знаели, както знае Никифор, че

племето на Кубрат е уногундури, откъдето Велика България и нейното население следва да са били определяни като „уногундурски”.

Обсъдени са различни подходи към тълкуване на етнонимиката. Има основания схващането, че „българи” е самоназвание на голям етнически масив (Д. Ил. Димитров, В. Стоянов), който с течение на времето бил подложен на диверсификация и дисперсия.

Основанията за определяне на епохата на ВПН в Източна Европа като общност на народи с близка култура са в две насоки: в даваните отвън общи названия и определения; в собствените представи за сродност, изразяващи се в общи названия на лични имена на вождове, производни от племенни названия, в генеалогични легенди и др.

Глава II. Участие на българите във формирането
на локални културни и политически общности
през V – VII в.

II.1. Северозападно Прикаспие

Историята на крайбрежната ивица на Каспийско море от прохода Дербент до историческото устие на р. Волга е разглеждана като такава на контактна зона. Тук се развива археологическата култура на Приморски Дагестан и трайните държавни формации – Царство на хуните и Беленджер. В тази мултиетнична среда с високо за степния свят ниво на културно развитие могат да се видят следи от българско присъствие.

В степната зона се сменят местните водещи формации на хайландури, савири и хазари. Бързото политическо израстване на хазарите започва с участието им като съюзници на савирите, преминава през ролята им на основен съюзник на тюрките и достига до самостоятелната им държавно-творческа изява отново в съюз с тюрките. До средата на VII в. хазарите успяват да колонизират страната Беленджер и да подчинят своя основен съюзник по това време - Царство на хуните. Този стил на обезличаване на доскорошните съюзници е

определен с израза “абсолютна хазарска каганатска власт”.

По писмените източници „Арменска география”, „Писмо на кагана Йосиф”, историите на Теофан и Никифор е възстановен хода на хазарското настъпване срещу наследниците на Велика България. Всеки един от тези извори осветлява частично събитията от гледна точка на своята наблюдателна позиция. Хазарската експанзия на запад, както и придвижването на Аспарух от Източното Приазовие до Долен Дунав, изглежда, имат няколко етапа и са продължили две-три десетилетия. Този е другият основен аргумент срещу отъждествяването на Аспаруховата група с уногондурите-българи.

II.2. Източно Приазовие

В началото на VI в. в контактната зона на степна Източна Европа, съгласно писмените източници, се появяват малки хунски формации. Може да се предполага, че става въпрос за собствено хунски образувания, възникнали след края на периода на хунска доминация в степите в резултат на ориентацията на издигнати хунски родове към търсене на изгодни с оглед

на контактите с Византия и юга места за заселване. Няма данни, че тези хунски формации са били български. Активизацията на степната политика на Византия в първата половина на VI в. първо намира израз в опити за християнизация на тези държавици и непосредствено след това достига до големите степни формации около Азовско море. Същата закономерност се открива и за активизацията на степната политика на Византия в началото на VII в. Първо е християнизиран неизвестен хунски вожд с владетелския му двор (съгласно сведението на Никифор) и са осъществени контакти с южнокавказките савири, а след това е стимулирано възникването на Велика България.

Източното Приазовие е първоначалната, средищна територия на Велика България. Там се разполага племето уногундури и там е известно най-голямото съсредоточие на български племена от VII в. Няма сведения за българско присъствие в по-ранния период, когато в района доминират утигурите. Не е известно времето на появата на утигурите, нито причината за техният залез скоро след като те са включени в Тюркския каганат като изпълнител на тюркската политика.

На разглеждане са подложени сведенията на Теофан и Никифор за възникването на Велика България. Има няколко мнения за идентификацията на чичото на Кубрат – Органа. Според едно от тях той е местният тюркски управител, който се е сродил с вожд на уногундурите, давайки сестра си за негова жена. Възможно е той директно да е назначил своят племенник Кубрат за управител над уногундурите и източноприазовската област. Според тази версия уногундурите са избрани за крепител на тюркската власт в региона на мястото на утигурите. Според друго мнение, Органа е бил владетел на независимо местно хунско племе, който се сродил с уногундурите. Като цяло е застъпено гледището, че зад съобщенията за хуни през VII в. се крият отделни, оцелели хунски племена, някои от които се включват в състава на Велика България.

II.3. Северно Приазовие и Северно Черноморие

Осветена е историята на хунската експанзия и на местното хунско присъствие по времето на империята на Атила и след нейния разпад. Българите се разполагат между р. Южен Бук и р. Днепър и частично на запад от

р. Днепър, над Кримския полуостров, след което до р. Дон следват първо хунугури, а после кутригури. Алциагирите, описани като хунско племе, обитават степен Крим, като зимуват на север, около устието на р. Днепър. Една група историци като А. Бурмов, Д. Ангелов и Р. Рашев смятат, че цялата серия нападения през първата половина на VI в. на анти, българи, кутригури върху Балканските владения на империята е с изходна база областта между устията на р. Днепър и р. Дон. Тази интерпретация има своите силни аргументи.

През този период българите се очертават като посредник между кутригури и анти и техен, както и на славяните традиционен партньор във военните дела. Общи са както нападателните действия към Византия, така и стремежите им да станат нейни федерати. Велика България е представена като възродител на този стар общностен модел. Непосредствено преди установяване властта на авари и тюрки кутригурите вземат еднолично инициативата в региона. Котрагите са разглеждани като наследник на кутригурите, станал съюзник на Велика България.

Териториалната структура на Велика България е видима по археологическите находки в района на р.

Днепър. Държавното образование поддържа мирна външна политика и няма концентрична структура. Причина за неговата поява са интересите на Византия, осъществявани чрез щедри дарения към елита. Във версията на Теофан и Никифор за настъпилия саморазпад на Велика България има логика. След прекратяване на византийските доставки интегритетът на държавното образование е нарушен. Отделни български групи поемат на път в търсене на нови места за заселване в близост до византийските владения, където са могли да бъдат взети на граничарска служба.

**III. Българите в източноевропейската среда на
разпространение на номадски и седентарни култури
през епохата на Хазарския свят в Източна Европа
(VIII – X в.)**

**III.1. Параметри на културната среда. Общи
процеси на формиране**

Приемливо е разбирането за известно припокриване между Хазарският свят и Салтово-маяцката култура (СМК), доколкото тя е разглеждана като култура на хазарския каганат, свързана с неговото съществуване. За разлика от предишната разглеждана епоха на ВПН, културните граници се определят не от природните дадености, а от собственото развитие на културата на степното население. СМК е динамично развиваща се култура и нейният ареал и паметници се изменят във времето. Основните ареали на разпространение на паметници са долината на р. Северски Донец, най-долното течение на р. Дон, Таманският полуостров, Таврика на Кримския полуостров.

Осветлен е въпросът за “стадиите” на развитие на СМК във връзка с теориите за седентаризация на номадите на С. Плетньова и А. Хазанов. Потърсени са

основните фактори на това развитие. На първо място е разгледан факторът на търговските връзки. Историята на търговските връзки включва разкриването на главните търговски пътища като речните Волжки път и Донско-Волжки път, керванския път между Хорезъм и гр. Булгар, търгуващите страни, търгуваните стоки. Основно средище на най-важните пътища в региона през X в. става Волжка България.

От важно значение за историята на Хазарския свят са експанзията на русите и миграциите на степните народи маджари, печенези, огузи, както и взаимоотношенията със седентарните цивилизации и разпространението на световните религии в Източна Европа.

Хазарският каганат имал стабилна политическа организация, в която подвластните народи били взаимно интегрирани. Потърсени са параметрите на Хазарската общност. Хазарският каганат се отличава със системата си на управление, с идеологическите и дипломатическите си лостове. Каганатът упражнявал културно и политическо влияние над широк кръг от източноевропейски народи. Волжка България може да бъде определена като средоточие на процесите и възможностите на Хазарския свят. Държавата на

волжките българи е търговски и в известен смисъл геополитически наследник на каганата.

III.2. Възможности на изворовата база

Представени са вариантите на Салтово-маяцката култура - Кримски, Кубански, Степен, Горскостепен и границите в които се развива културата на ранна Волжка България. Не е по силите на един изследовател, а не е и необходимо да бъде събран на едно място целият материал от изучаването на СМК.

От една страна, характерът на писмените извори е оскъден, неравномерен в пространството и най-вече във времето. От друга страна, има основания да се смята, че са предадени най-значимите участници след периода на първоначалните прекроявания и премествания след основаването на каганата. Те са съобщени от гледна точка на интересите на проникващите представители на юга, които търсели партньори в търговията.

Основните средновековни автори са представители на византийската, арабо-персийската, юдео-хазарската, староруската средновековни книжовни традиции. От направения сравнителен анализ на сведенията на двама представители на арабо-персийската традиция от

началото на X в. - ал-Джайхани и Ибн Фадлан за волжките българи е установена тяхната идентичност (по примера на И. Зимони).

Част от информацията на юдеохазарския паметник „Писмо на кагана Йосиф” за X в., включително за волжките българи от X в., изглежда е достоверна, а друга явно е резултат от преувеличения, вероятно спомен за хазарското могъщество от IX в

III.3. Времеви и географски разграничения

Времевата рамка на Хазарския свят се определя от историческия живот на Хазарския каганат и Салтово-маяцката култура, най-общо между края на VII в. – втората половина на X в., когато каганатът е разгромен от походите на киевския княз Светослав. Така определените времеви отрязък от три века е разделен на два, приблизително равни периода от преселенията на запад на маджари (830 г.) и на печенези (889 г.) и началото на руската активизация. Става въпрос за време на колизии, с които изследователите не без основание свързват съкращаването на територията на Хазарския каганат и на ареала на СМК и откриват следи от промяна в живота на археологическите паметници.

Предизвикателство при работа с археологическите източници е свързването на наблюденията върху отделни некрополи със сведенията или предположенията за миграции и етнокултурни явления. Това е проблем едновременно на хронологията, на етническата идентификация, и на локализацията. Въпросите, които трябва да бъдат задавани, са каква е изходната база на възможните преселения, техните причини, етнически състав, настъпилите етнокултурни взаимодействия.

Появата на СМК в средата на VIII в. съвпада с края на соколовския кръг погребения, непосредствено след приключване на арабо-хазарската война. Дотогава Хазарският каганат разчита на многобройната си военна формация, представители на соколовския кръг. След това походите на юг се преустановяват и се преминава към погранично укрепяване и засилване на стопанско-търговската дейност. Започва възникването на стратегически-разположени укрепени пунктове като Хумаринското градище и Деснобережното Цимлянско градище.

След средата на VIII в. се наблюдава обедняване на погребалния ритуал на сходните на соколовските погребални паметници на Средна Волга (новинковски

тип, „Брусяни”) и до гр. Краснодар (краснодарски некрополи). По това време се датира първата вълна преселници на средна Волга, оставили паметниците от Болшетархански тип на десния бряг на р. Волга, които основателно се свързват с българска група (В. Генинг, А. Халиков, Е. Казаков).

Разцветът на СМК и апогеят на процеса на усядане от средата на IX в. намират съответствие с Танкеевския тип паметници във Волжка България, възникнал в резултат на голяма миграция на северно население, свързвано с горските угри, което бързо се смесва с дошлите от степите. Наскоро преди това от тази зона (левия бряг на р. Волга) са се изселили древните унгарци - номади, свързвани с кушнаренковската култура (Е. Казаков).

В преходния период на развитие на волжко-българската култура, синхронен на късния, трети етап на развитие на СМК през X в., се отчита пренос на развити салтовски форми, осъществен по пътя на преселване на население от тогавашните територии на каганата. Изследователите посочват, че земеделските оръдия от този период във Волжка България имат пълни аналози в находките от Саркел.

Следователно преселенията на “салтовско” население към Волжка България съвпадат по време с най-разтърсващите колизии в историята на Хазарския каганат - арабо-хазарската война от първата половина на VIII в. и периода след печенежкото преселение, белязан от постоянни външни заплахи за каганата.

При работа с арабо-персийските източници за Източна Европа от IX–X в. основният въпрос за решаване е за кой период спрямо двете големи преселения в Източна Европа – на маджари и на печенези - трябва да се отнесат сведенията. Проблемът е в това, че маджари и печенези имат основно място в списъците на източноевропейски народи, представени в координатите на взаимното си разположение. Възможно е при авторите да са налице смесвания между стар пласт - преди преселването им и нов пласт - след преселването им. Възможно е да става въпрос за описания на народи, събиращи различни времепространствени координати от преместването на посочените народи, но и за племена с еднакви названия в резултат на общи етнически и езикови корени, както и за реално разделени в пространството маджарски или печенежки племена. С последната възможност е потърсено обяснение на сведението на школата на ал-Джайхани, че на юг от

волжките българи се намират маджарите. Названието „маджари” съответства на „башкири” при аналогично описание на Ибн Фадлан.

Обърнато е внимание на трудните места в описанията на „Худуд ал-Алем”, ал-Масуди и др. В някои от сведенията на руски и арабски източници става въпрос за българи, чиято идентификация е проблематична. Повечето от българските названия със спорна локализация могат да се отнесат за волжките българи със следи от контаминации с други райони, дължимо на лошата географска информираност на арабските източници, и в по-малка степен за “черните” българи или други слабо известни български групи в Хазарския каганат.

III.4. Въпроси на колективната идентификация

Традиционните опити за открояване на вариантите на СМК и определяне етническата им идентификация са резултат от по-ранен етап от историята на изследванията. При по-детайлно проучване на съвременните изследователи се установява, че в ареалите на установените “варианти” има некрополи със специфични черти на погребалния обряд. Например, в

“българския” (известен и като “зливкински”) вариант се среща голямо разнообразие в ориентацията на погребаните, дори в рамките на само един некропол, какъвто пример дава епонимният некропол Зливки. Следователно, по анализа на археологическите черти би могло да се съди за наличие на региони със смесено население, принадлежащо на няколко различни групи, чието племенно и етническо название остава неизвестно. Етническата идентификация на българите в културата на Волжка България след средата на IX в. също среща големи затруднения.

Една част от промените в археологическите черти могат да бъдат обяснени с етнически смешения, а друга - с моди, влияния, или с общи изменения в начина на живот и типологично сходни начини на реагиране от страна на доскорошно номадско население.

Въпросите на етническата идентификация по писмени източници понякога се свързва с непреодолими затруднения поради многобройните трудни за идентифициране названия. По принцип арабските източници разграничават дунавските от волжките българи, макар че често пъти смесват информацията за тях. Арабо-персийската традиция дели народите, в това

число и българите, на три групи - Външен, Вътрешен и Велик. Проблемът е, че при отделните автори те имат различно значение. Направен е опит за изясняване на това деление, използвано от школата на ал-Балхи.

При всеки автор на арабо-персийската традиция, прилаганите за северните европейски и азиатски народи универсални названия „сакалиба” („саклаб”) и „турки” имат различно значение. Когато пише за населението на Волжка България, Ибн Фадлан използва обобщаващото „сакалиба”, като познава отделни племена. Волжко-българското описание на авторите от школата на ал-Джайхани е отнесено към “те” - българите, българската страна, България. Вероятно тези названия са политоними – имат предвид държавата Волжка България и всички населяващи я групи, една от които са българи.

От някои сведения на писмените източници може да се съди за общността на Хазарския свят. От една страна, в очите на външния наблюдател народите по бреговете на р. Волга от района на Волжко-камското сливане до Каспийско море са си приличали по етнографски и езикови белези. Това се е дължало и на активните контакти и миграции между тях. От друга страна, от домашните сведения на волжките българи и на хазарите

(генеалогични легенди), се съди за собствените им представи за общност в произхода. Субектите, които са осмислени като сродни, всъщност съставляват етнокултурното обкръжение на волжките българи от X в., спадащо към Степния свят – бургаси, тюрки, хазари. В хазарските генеалогични легенди за Тогарма и неговите наследници би следвало да се види собствено-хазарската идея за териториалната или културната общност, към която са спадали споменатите народи, както и за легитимацията на хазарската каганатска власт над тях.

Глава IV. Участие на българите във формиране на
локални културни и политически общности
през VIII – X в.

IV.1. Български групи в Хазарския каганат
(Крим и Източно Приазовие)

Кримският вариант на СМК е представен като са коментирани изследванията на И. Баранов, В. Майко, обобщенията на Д. Ил. Димитров, С. Плетнъова и оценките на С. Ангелова и Р. Рашев. Изучаването на този вариант е от значение за придобиване представа за състоянието и възможностите на българската култура. Констатацията на Р. Рашев за не-високата културна възприемчивост на местните българи е обоснована. Една от възможните причини за това състояние е изолацията, на която са били подложени местните българи вследствие на срещата в региона на военните и търговските интереси на големите сили – Византия, Хазарския каганат и Киевска Рус.

Източноприазовските българи, по времето на техния владетел Баян приемат властта на хазарите. Черните българи, известни от сведенията на Константин Багрянородни, вероятно са техни наследници. Излизането им на историческата сцена през първата

половина на X в. не достига до държавно-творческа изява. Причина за това е наложената изолация и липсата на търговски стимули и на възможни за преодоляване предизвикателства на средата. Късната колонизация на региона от хазарите може да се счита за последна проява на “абсолютната хазарска власт”, която е свързана и с антагонизъм с българите.

IV.2. Ранна Волжка България

Темата за волжките българи и тяхната държава от X в. е поставена като опит за взимане отношение към ред основни въпроси на тяхното изучаване. Този подход е наложен от сложността и големината на изследвания обект, дългогодишните проучвания, богатите писмени и археологически извори. Обобщаването на информацията за ранните волжки българи е възможно благодарение на дългогодишните изследвания на Е. Казаков. Включени са две таблици, които нямат аналог в научната литература. Хронологичната таблица е опит за синтез на известната информация на писмените и археологическите източници. Данните за социалната структура на волжко-българското общество, извлечени от пътеписа на Ибн Фадлан и сравнени с данни за

сродните общества на хазарите и на дунавските българи са представени в отделна таблица.

Основна роля за възникването и развитието на Волжка България се пада на търговските връзки и появилата се възможност за провеждане на независима търговска политика.

Волжка България, съгласно писмените сведения, има конфедеративен характер под ръководството на българско племе. Нейната основна функция е на отбранителен съюз. Социалната структура и отбранителното дело на волжките българи са свидетелство за изяви организационни качества.

Няма данни, по които да се съди за приемственост на Волжка България с Велика България. Във възникването на Волжка България може да се види възкресяването на стар общностен модел, съществувал в Северозападното Прикаспие.

Представени са различни страни от културата на волжките българи през X в. във връзка с военните, стопанските, търговските и политическите дела по данните на писмените източници.

Заклучение

Данните за българските групи във всяка от разглежданите области на Източна Европа в рамките на V – X в. са обобщени в табличен вид. Особеностите на българските исторически присъствия са старинност, разпръснатост, проява на трайна идентичност. Българската идентичност остава неясна като същност и механизъм, но на нейното съществуване указва трайният антагонизъм между авари и българи и хазари и българи, свидетелстващ, че тези групи със свои държавно-творчески изяви са имали съзнание за политическата си легитимност.

Въз основа на посочените особености са обяснени типичните български политически изяви, за които са характерни развити комуникационни и посреднически умения, създаване на трайни коалиции с групи с номадска или друга култура, подходящ избор на стратегически места за заселване, склонност към бързо встъпване в етнически смешения, предпочитание към отбранителната политика и стопанското сътрудничество.

Факторите на формиране на прабългарската култура, отвеждаща към собствени държавно-творчески изяви

могат да бъдат видяни в три посоки. Едни от тях са натрупването на опит, умения и престиж след продължителна адаптация към средата. Други се свеждат до еднократни силни външни влияния, било то от Степния свят, или от Византия. В резултат на такива външни стимули възникнала първата известна държавна организация на българите - Велика България, в основата на която лежи традиционна за Северното Черноморие коалиционна структура. Споменът за Велика България вероятно е давал допълнителен „политически актив” на по-късните български групи. Значение за създаване на собствени държавни образувания има и демографското развитие, нуждата и възможностите за установяване на търговски връзки със стабилни седентарни партньори каквито са Византия за Велика България и Саманидския емират за Волжка България.

Приноси на дисертационния труд

1. За първи път е направено обобщаващо изследване на историята на българите в Източна Европа от появата до края на тяхната етническа дисперсия (V–X в.)
2. Приложен е разграничителен подход за етническите присъствия на българи и на други участници според избрани за това критерии – названия от писмените източници и археологически данни. Направен е опит за преодоляване схващането, че всички участници в този процес са били прабългари.
3. Проследено е историческото развитие на Северозападното Прикаспие, Източно и Западно Приазовие и Крим през V-VII в. и Източното Приазовие, Крим и района на Волжко-камското сливане през VIII-X в.
4. Формиран е общият контекст на културните процеси и доминанти в епохата на Великото преселение на народите (V-VII в.) и на “Хазарския свят” (VIII-Xв.).

5. Изяснени са въпросите на хронологията, локализацията, етническата и културната идентификация за всеки от двата периода на основата на писмените и археологическите източници.
6. Взето е категорично отношение към тълкуването на много от често цитираните извори в посока на аргументирано изясняване на съдържащата се в тях информация, като същевременно е отчетено състоянието на научната дискусия.
7. Направени са опити за социокултурна възстановка, свързана с прехода между различни епохи и с възникването на Велика България, Хазарския каганат и Волжка България и са предложени оригинални модели на структурата и пътищата на формиране на тези държави.
8. Направен е опит да бъдат определени източниците и характерните белези на българските присъствия и факторите за формиране на културните им специфики, насочващи ги към собствени държавно-творчески изяви.

Публикации, свързани с темата на дисертацията

1. Магомедов. М. “Древнее Болгарское Царство на Кавказе. Махачкала 2005.” Рецензия - *Археология*. 2005, №1-4, С., 219-223.
2. Владимиров, Г. “Волжка България и Казанското Ханство в географските карти на Средновековието и Новото Време.” Рецензия. – *Археология*, 2007, №1-4, С., 213-216.
3. Чобанов, Т. “Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. София, 2006.” Рецензия – *Археология*, 2007, №1-4, С., 222-227.
4. Разсъждения върху писмените сведения за военно-правния порядък сред волжките българи (В търсене на културно своеобразие и закономерности). – *Културологични изследвания: Политики на репрезентация*. С., 2007, 213-229.
5. За вътрешните отношения в най-ранната история на българската държава и приятелството с Византия. – *Laurea In honorem Margaritea Vaklinova. Книга II*. 2009, С., 113-126.
6. Основни данни за историята на ранните волжки българи (средата на VIII – края на X в.) във вид на

хронологическа таблица. - *Докторантски изследвания по социални и хуманитарни науки. 1 том.* 2010, С., 65-90.

7. Най-добро разграничение за познание на обекта. (“Българите” в източноевропейското степно пространство в епохата на “Великото преселение на народите”). – *Докторантски изследвания по социални и хуманитарни науки. 2 том.* 2010, С., 101-122.

8. Социална структура на Волжка България през X в. (по писмени източници) – *Проблеми исторической регионалистики. Материалы научно-практической конференции. Часть I.* 2010, Чебоксары, 110-117.

9. Социалната стълбица в ранна Волжка България по сведенията на Ибн Фадлан (922 г.) – *Известия на националния археологически институт XL, 2012. IN HONOREM PROFESSORIS ДИМИТЪР ОБЧАРОВ, С.,* 297-306.

10. За “Волжка България и Казанското ханство”. Рецензия – *сп. Летописи, 2012, кн. 1, С.,* 42-58.

11. Рашо Рашев и изследванията на Степна Източна Европа през VII в. – *Приноси към българската археология, Т. VII, С.,* 2010 (под печат).

